

ON A GROUP OF THE ENEOLITHIC BURIAL PLACES OF THE LEFT-BANK DNIEPER

Basing on new findings, the authors identify a group of the Eneolithic burial places with constant attributes of the rite: oval pits, writhen position of the deceased on the side, one hand bent, the other stretched, eastward orientation and stock which embraces attributes of relics of the «low Mikhailovka type», mid-Stogov culture and Tripolie. The analysis of the rite has permitted supposing the identified group to be one of few groups really possessing common genetic roots with relics resembling those of the low level of Mikhailovka settlement. Formation of the both groups occurred, probably, under similar or analogous conditions, combining both cattle-breeding (apparently, mid-Stogov) and agricultural (probably Tripolian) traditions. According to the Tripolian line of synchronization the burial places are dated stages BII—C1 and CII.

Одержано 3.07.91

ДО ПИТАННЯ ПРО АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД ЕНЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОЯМНИХ ПІДКУРГАННИХ ПОХОВАНЬ)

І. Д. ПОТСКІНА

У статті на підставі аналізу нових матеріалів з енеолітичних поховань під курганами півдня Східної Європи висвітлюються питання походження, антропологічного складу та генетичних зв'язків різних груп населення з підкурганним обрядом (поховання у скороченому на боці, на спині та випростаному положеннях). Діється також антропологічна характеристика людей нижньомежодзької та постпівнічної культури.

Повну пераину підкурганних поховань в степах України пов'язують з енеолітичним населенням, яке передувало племенам ямкої культури.

Антропологічна характеристика населення, яке залишило ці пам'ятки, до-го лишалася білою плямою на тлі досить повних антропологічних уявлень про носіїв відомих енеолітичних культур півдня Східної Європи — середньостеповської, володимирівської, північотрипільської, усатівської, кемі-обинської, ямкої¹. Така ситуація склалася насамперед через недостатню репрезентативність краніологічних матеріалів з підкурганних поховань, більшість яких мала погану збереженість кістяків. Вивчення їх стримувалось також відсутністю або помилковістю археологічних визначень культурної приналежності цих пам'яток. Певну частину їх фахівці відносили до різних культур широкого хронологічного діапазону, від ямної до сарматської.

Останнім часом у результаті розкопаних курганів на півдні України антропологічна колекція з підкурганних поховань кількісно збагатилася. Значні зрушення сталися і в справі археологічної систематизації цих пам'яток. Виділені окремі культури чи культурні групи: нижньомежодзький тип, постпівнічноруська культура, Імудонська та суворізька група². Тривають спроби класифікації всього масиву цих поховань шляхом зіставлення ознак поховального обряду з типами могильної споруди³. Все це сиріало похвалено інтересу дослідників до проблеми походження, антропологічного складу та

© І. Д. ПОТСКІНА, 1994

генетичних зв'язків населення, яке залишило ці пам'ятки. Розгляду цих питань присвячена дана стаття.

Масла підгурганних енеолітичних поховань, який простягається від Передкавказзя до Дунаю, дуже неоднорідний за обрядом поховання та за рядом інших ознак. Це стосується і тих 21 поховань, з яких були одержані антропологічні матеріали. До завершення археологами розробки питань культурної інтерпретації цих поховань їх можна попередньо за положенням кістяка поділити на три умовні групи (табл. 1).

Таблиця 1.

Групи енеолітичних поховань та об'єктивні дані.

Пункт, № кургану і поховання	Автор, рік розкопок, область
I група — скорчені на боці поховання	
Басилівка, к. 1, п. 22	А. Г. Шленівенко, 1983 р., Запорізька обл.
Ковчар, п. 20	В. І. Діамант, Одеська обл.
Богаче, к. 1, п. 3	А. В. Гудкова, 1978 р., Одеська обл.
Відрядне, к. 1, п. 10	О. Г. Шапошникова, 1971 р., Миколаївська обл.
II група — поховання на спині з піднятими ногами	
Ольшанка, к. 1, п. 3	А. І. Кубишев, 1976 р., Херсонська обл.
Капулішка, п. 1 та п. 5	О. Г. Шапошникова, 1961 р., Дніпропетровська обл.
Валка Скубова, п. 3	Д. Я. Телєгін, 1978 р., Дніпропетровська обл.
Шрип-константинівка, п. 17, п. 26	О. М. Лесюва, 1971, Херсонська обл.
Новолетрівка II, п. 1, п. 12	О. Г. Шапошникова, 1975 р., Миколаївська обл.
Кам'яна Валка, п. 8, п. 11	О. Г. Шапошникова, 1978 р., Миколаївська обл.
Степівська, к. 1, п. 4	А. Л. Назим'яло, 1956 р., Стяропільський край
III група — випростані на спині поховання	
Терни, п. гр. 1, к. 3 п. 1	І. Ф. Ковальова, 1984 р., Дніпропетровська обл.
Терни, п. гр. 1, к. 4, п. 14	І. Ф. Ковальова, 1984 р., Дніпропетровська обл.
Жем'ужине, к. гр. 1, к. 6, п. 3	І. Ф. Ковальова, 1986 р., Дніпропетровська обл.
Водилівка, к. гр. 1, к. 3, п. 34	І. Ф. Ковальова, 1989 р., Дніпропетровська обл.
Нуріака, к. гр. 24, к. 1, п. 3	І. Ф. Ковальова, 1980 р., Дніпропетровська обл.
Ігрені-3, п. 2	Д. Я. Телєгін, 1986 р., Дніпропетровська обл.
Валка Скубова, п. 1	Д. Я. Телєгін, 1978 р., Дніпропетровська обл.
Мар'їшка, к. 14, п. 7	М. М. Чередишченко, 1976 р., Дніпропетровська обл.
Ольшанка, к. 1, п. 14	І. В. Манжура, 1988 р., Камекецький р-н, Молдавія

Перша — поховання із скорченим на боці положенням в Подніпров'я і Північно-Західного Причорномор'я. Друга група — об'єднує поховання на спині з піднятими ногами (скорчені на спині) Степового Подніпров'я і Став-

реполя. До третьої групи входять випростані на спині поховання Подніпров'я, Орельсько-Самарського межиріччя (постмаріупольські) та Подністров'я.

Слід, однак, зауважити, що, групуючи таким чином матеріал, ми, звичайно, не можемо розраховувати на те, що одержані вибірки являтимуться досить гомогенними в етнокультурному чи антропологічному плані групами. А це означає, що середні значення всіх вимірів не даватимуть правильного уявлення про антропологічний тип кожного черепа і грудні в цілому. Отже, у нашому випадку, коли матеріал походить з різних місць, його доцільніше аналізувати не на груповому рівні, як це звичайно робиться з краніологічними серіями великих могильників, а на індивідуальному, шляхом вивчення окремих черепів.

Група скорчених на лівому боці поховань включає сім кістяків різної збереженості. Одним з найцікавіших як в археологічному, так і антропологічному відношенні, є поховання чоловіка зрілого віку у Василівці (к. 1, п. 22)*.

Таблиця 2.

Індивідуальні розміри черепів з відкурганих поховань у скорченому на боці похованні.

№ за Мартіном	Ознаки	Чоловічі поховання			Жіночі поховання
		Василівка, к. 1, п. 22	Кохари, п. 20	Багате, к. 1, п. 3	Відрадне, к. 1, п. 10
1.	Поздовжній діаметр	195	193	193	182
8.	Поперечний діаметр	153	144	135	138
17.	Височний діаметр	147	-	-	123
20.	Вушна висота	120	-	-	105
9.	Найменша ширина лоба	103	100	105	-
45.	Діаметр зчеплення	154	-	135	-
48.	Верхня висота обличчя	73	-	72	-
51.	Ширина орбіти	47,0	41,0	46,0	-
52.	Висота орбіти	30,5	29,0	35,2	-
54.	Ширина носа	22,7	-	24,0	-
55.	Висота носа	54,3	-	52,7	-
77.	Міжмалярний вуг	135,4	-	-	-
Кел.	Висомаксиларний кут	134,0	-	124,0	-
8:9	Чорний показник	78,5	74,6	63,2	75,8
48:49	Верхньолоний показник	47,4	-	53,7	-
54:55	Нижньолоний показник	51,0	-	45,5	-
52:51	Орбітальний показник	64,9	70,7	78,7	-

Череп та кістки посткраніального скелету в цьому похованні добре збереглися. Вони відзначаються унікальною масивністю, добре розвинутим кістковим рельєфом у місцях прикріплення м'язів. Череп дуже масивний, з виступячим надпереніссям великими соскоподібними виростками, чітким рельєфом потилиці (рис. 1). Три основні діаметри мозкового відділу належать до категорії дуже великих розмірів (табл. 2). За черепним індексом (78,5) череп мезокранний, тобто в горизонтальному перетині він має проміжну між

* Поховальний комплекс Василівка (к. 1, п. 22) детально розглянуто А. П. Пелензською та Ю. М. Ресамідином серед інших відкурганих скорчених на боці поховань в спеціальній статті цього номеру журналу.

Рис. 1. Череп чоловіка з раннього енеолітичного поховання у Василівці (к. 1, п. 22). Фото І. І. Капріцина

Рис. 2. Графічна реконструкція за черепом з Василівки (к. 1, п. 22). Робота І. І. Капріцина.

видовженим (долікокранною) і короткоокруглою (брахікранною) формою. Відносна висота скелетівалі помірна. Лоб дуже широкий, але по відношенню до ширини обличчя — вузький. Діаметр вилиць дуже великий — 154 мм, верхня і повна висота лиць — помірні. За верхньолицьовим показником обличчя дуже широке (47,4). Орбіти дуже низькі як за абсолютною величиною, так і за показником (64,9). Ніс середньоширокий, значно виступає. Загальний кут обличчя і Індекс Флоуера свідчать про ортогнатний профіль. Обличчя добре профільоване в горизонтальній площині на рівні орбіт (максимальний кут дорівнює $135,4^\circ$) і більш помірно — в середній частині (зигомасиллярний кут — 134°). Нижня щелепа велика, середньої масивності, має значні широтні розміри.

Уявлення про зовнішність цього енеолітичного чоловіка дає його портрет (рис. 2). Він виконаний І. І. Капріциним по черепу методом графічної реконструкції, якій розробив М. М. Герасимов⁴.

За комплексом антропологічних ознак череп з Василівки (к. 1, п. 22) на-

лежать до мезокранного, виключно широко і низьколицьового варіанту гіперморфного протоевропеоїдного типу. Для порівняння цього черепа з відомими неолітичними та енеолітичними серіями півдня Східної Європи ми скористалися формулою Гейнке. Цей статистичний метод дає орієнтовне уявлення про ступінь схожості окремого черепа до групового матеріалу за основними расоводіагностичними ознаками. Зіставлення проводилось за 10 вимірами (повдовжній, поперечний, вилічний діаметри, ширина лоба, висота обличчя, верхньолицьовий, орбітний, носовий покажчики, назомалярний та зигомаксиллярний кути). Найближчою до черепа з енеолітичного поховання у Василівці виявилася сумарна краніологічна серія з неолітичних могильників маріупольського типу Надворіжжя — Приазов'я, при порівнянні з якою одержана величина 1,05 (табл. 3). З усіх українських неолітичних серій за формою черепної коробки та дуже великому вилічному діаметру цей череп найбільше схожий на мезобрахікранний варіант серії Василівка II. Слід зауважити, що виключно велика ширина обличчя енеолітичного черепа з Василівки (к. 1, н. 22) значно зменшує коло близьких до нього антропологічних форм у Європі, обмежуючи його мезолітичними серіями Ведбек, Ертебелте та пізньонеолітичною Сахтиша.

З-поміж антропологічних матеріалів епохи енеоліту найбільш близькою до василівського черепа виявилася серія новоданилівської культурної групи, до якої входять черепи з Маріупольського і Луганського енеолітичних поховань. Ступінь розбіжності між ними незначний, він визначається величиною 1,06. Новоданилівські черепи дещо поступаються масивністю черепу з Василівки. Трохи сильніше, ніж новоданилівська, відрізняється за будовою від черепа з Василівки краніологічна серія середньостогівської культури (Александрія, Ігрені), що виражається величиною 1,43. Середньостогівські черепи мають більш вузьке, видовжене обличчя, доліхокрайню форму. Однак немає підстав говорити про відсутність генетичних зв'язків у населення, яке представлено матеріалом з підкурганного поховання у Василівці та новоданилівських і деяких середньостогівських (Александрія) племен. Їх об'єднує спільність походження, яка виявляється у приналежності до гіперморфного протоевропеоїдного типу.

Значно більш виражені відмінності будови спостерігаються між василівським і черепами кемі-обинської та трипільської культур, носії яких належали до середземноморського антропологічного типу. При порівнянні з ними методом Гейнке відповідно одержані величини 2,54 і 2,56 (табл. 3).

Таблиця 3.

Порівняння черепа з підкурганного поховання у Василівці з краніологічними серіями неолітичними та енеолітичними культур за методом Гейнке.

Краніологічна серія	Ступінь розбіжності з черепом з Василівки
Мезобрахікранний маріупольського типу	1,05
Новоданилівський культурний тип	1,06
Середньостогівська культура	1,43
Кемі-обинська культура	2,54
Трипільська культура	2,56

Таким чином, за антропологічними ознаками похований у скорченому на льому боці положенні під курганом у Василівці був представником північних європеоїдів, а точніше, належав до мезокранного варіанту масивного протоевропеоїдного типу. До цього ж антропологічного типу належать люди новоданилівської культурної групи, окремі популяції середньостогівської культури та, злившись, населення дніпро-донецької етнокультурної спільності. Останнє, можливо, зіграло роль генетичного джерела при формуванні антропологічного типу вказаних енеолітичних груп населення.

До групи скорочених на боці поховань належать також два черепи чоловіка (в Копар та Басатага) з території Північно-Західного Причорномор'я.

Протосаропейдний комплекс ознак, але в дещо пом'якшеній формі (табл. 2), спостерігається на черепі із скорченою на лівому боці кистяка із поховання в Кошарах (могила 20) у гірлі Тілігула. Це поховання датується кінцем IV — початком III тис. до н. е. (періодом В II — С I Трипільля) і, на думку В. Г. Петренка, належить до передусатівської обрядової групи Кошари-Хаджидер.

Череп із скорченого на боці поховання в Багатому (к. 1, п. 3), на відміну від описаних вище, характеризується середземноморським комплексом ознак (табл. 2).

Для характеристики жіночого черепа із скорченого на боці поховання у Відрадному (к. 1, п. 10) ми користуємось вимірювальними даними, які були одержані С. І. Круц. За усним визначенням Д. Я. Телегіна, це поховання належить до нижньомихайлівської культури. На жаль, від черепа збереглася лише черепна кришка. Вона має мезокранну форму при дуже великому поздовжньому, середньому поперечному та малому висотному діаметрах. Черепний індекс становить 75,8 (табл. 2).

Друга умовна група снелітичних поховань під курганами, де антропологічної характеристики якої ми тепер переходимо, вирізняється скорченням на спині положенням кистяків (табл. 1). Найкращу збереженість серед чоловічих черепів цієї групи має череп з Ольгівки (к. 1, п. 3). Вимірвальні дані про нього опубліковані С. І. Круц⁵, а саме поховання, на думку Д. Я. Телегіна, можна віднести до нижньомихайлівської культури. Череп з Ольгівки досить масивний, має мезокрану форму (черепний показник 75,4) при дуже великих поздовжньому та помірному поперечному діаметрах (табл. 4). Чоло дуже широке, діаметр вилиць також дуже великий (144 см.). Поперечний черепно-лицьовий показник дорівнює 100, що свідчить про не зовсім гармонійне подвоєння широтних розмірів обличчя і черепної коробки. За верхньоліцьовим показником обличчя середньозирокое, абсолютна висота його помірна (73 мм). Орбіти дуже низькі, ніс середньозирокій. Горизонтальний профіль виразний, кут виступання носа великий. Вертикальний профіль мезогнатний.

Слід зауважити, що хоча останнім часом на півдні України відкрито багато десятків поховань нижньомихайлівської культури, вона все ще залишається однією з найменш вивчених в антропологічному відношенні через погану збереженість кистяків. Лише двома черепами — з Відрадного та Ольгівки — поки що висвітлюються матеріали для вивчення фізичного типу людей цієї культури. Вивчені черепи об'єднує спільна форма — на межі долінокранної і бракікранної, їх краніологічний комплекс відповідно одному з варіантів протосаропейдного типу. Звичайно, такий нечисленний матеріал не дає підстав для висновку про антропологічний склад «нижньомихайлівців», а лише започатковує його дослідження.

Таблиця 4.

Індивідуальні розміри черепів з підкурганних поховань у скорченому на спині положенні

№ за Маргіном	Ознаки	Чоловічі черепи				Жіночий
		Ольгівка, к. 1, п. 3	Балка Скубова п. 2	Кам'яні Балки к. 8, п. 11	Суворівська к. 1, п. 4	
1.	Поздовжній діаметр	191	188	216	206	182
8.	Поперечний діаметр	144	142	141	152	147
17.	Висотний діаметр	-	-	-	-	132
20.	Вушна висота	121	-	-	116	114
9.	Найменша ширина вилиць	108	103	113	104	95
45.	Діаметр вилиць	144	-	-	148	155

48.	Верхня висота обличчя	73	-	-	-	62
	Ширина орбіти	47,0	-	-	-	40,0
52.	Висота орбіти	34,5	-	-	-	33,5
54.	Ширина носа	26,5	-	-	-	24,0
55.	Висота носа	55	-	-	-	45
77.	Назальний кут	135	-	-	-	141
Зп.	Зигмаксиллярний кут	128,7	-	-	142,2	124
8:1.	Черепний показник	75,4	75,5	65,3	73,8	80,6
48:45.	Верхньолицьовий показник	50,7	-	-	-	45,9
54:55.	Носовий показник	49,1	-	-	-	53,3
52:51.	Орбітний показник	73,4	-	-	-	83,8

Продовжимо розгляд групи скорчених на спині поховань. Крім описаного вище черепа з Ольгівки, до їх числа належать, зокрема, черепи чоловіка та жінки досить поганої збереженості з Капулівського могильника (п. 1, п. 5)⁶, чоловічий череп з Балки Скубової (п. 2), а також жіночий череп з Першо-константинівки (к. 17, п. 26)⁷. За усним визначенням Д. Я. Телегіна, зазначені поховання могли залишити носії середньостогівської культури. В антропологічному відношенні вони представлені протоевропеїдним краніологічним комплексом (табл. 4).

Із скорчених на спині поховань вивчені також фрагмент чоловічого черепа з Кам'яної Балки (табл. 4) та нижня щелепа жінки з основного поховання в Новопетрівцях II (к. 1, п. 12)*. Вивчення їх показує, що вони теж належать до протоевропеїдного типу.

Значний інтерес в порівняльному плані становить переданий нам Ставропольським музеєм ранньонеолітичний череп чоловіка, який походить з розкопаного у 1966 р. А. Л. Нечитайло могильника в станиці Суворівська на Північному Кавказі. Скелет (к. 1, п. 4) лежав на глибині 1 м на спині з підібганими ногами і випростаними вздовж тулуба руками. Поховання густо посипане вохрою, супроводжувалося крем'яною пластиккою, датується середньою IV тис. до н. е.⁸ Череп має дуже великі розміри, надзвичайно широке і децю сплюснене обличчя (табл. 4). За комплексом ознак він належить до гіперморфного долікокранного краніологічного варіанту протоевропеїдного типу. Серед матеріалів з території України найбільш близькими до ранньонеолітичного черепа з підкурганного поховання в ст. Суворівській в антропологічному плані є неолітичні черепи з могильників маріупольського типу, а також черепи з ранньонеолітичних поховань новоданилівської культурної групи в м. Дуганьську та Маріуполі.

До третьої умовної групи підкурганних пам'яток входять випростані на спині поховання. Сюди, насамперед, належать матеріали з компактного масиву, локалізовані в Орельсько-Самарському межиріччі, які І. Ф. Ковальова відносить до постмаріупольської культури⁹. Антропологічні матеріали цієї культури походять з поховань у Тернах, Жемчужному, Богданівці та Бузівці (табл. 1). Найкраще зберігся скелет чоловіка з поховання І у Тернах (курганна група 1, курган 5). Череп характеризується поєднанням долікокранії з дуже широким, плоским на рівні орбіт обличчям (табл. 5). Очевидно, антропологічний тип постмаріупольського населення сформувався в результаті взаємодії двох краніологічних варіантів протоевропеїдного типу, які були виявлені у складі населення дніпро-донецької культури¹⁰. Один з них генетично пов'язаний з місцевим мезолітичним населенням. Інший, який домінував на пізньому етапі існування могильників маріупольського типу, склався в ареалі найдавнішої північно-європейської раси і просувався на південь з однією з міграційних хвиль.

* Вимірковані дані люб'язно надані нам С. І. Круц

Череп з постмаріупольського поховання в Тернах досить подібний за будовою до описаного зі ст. Суворівської. Серед енеолітичних серій території України найбільш близькими виявилися черепи з поховань новоданилівської культурної групи з Луганська (величина розбіжності за формулою Гейнке становить 1,15). Дещо більше відмінностей виявлено між цим постмаріупольським черепом і серією середньостогівської культури з Александрії (величина розбіжності — 1,48). В цілому ж, антропологічний тип постмаріупольських, новоданилівських та середньостогівських племен генетично пов'язаний з попереднім неолітичним населенням Подніпров'я — Приазов'я, що і зумовлює їх певну антропологічну спорідненість (табл. 6).

Крім Орельсько-Самарських постмаріупольських матеріалів, група випростаних на спині поховань представлена черепами з Подніпров'я. Це черепи чоловіків з Мар'ївки¹¹, Ігрень-3 і Балки Скубової (п. 1) (табл. 1). Вони відзначаються загальною масивністю кісток склепіння, мезокранією, великими широтними розмірами черепних коробок, що свідчить про їх протоєвропейське походження (табл. 5).

Таблиця 5.

Індивідуальні розміри черепів з підкурганних поховань, випростаних на спині

№ за Мар'їном	Ознаки	Чоловічі черепи				
		Терни, к. гр. 1, к. 5, п. 1	Мар'ївка, к. 14, п. 7	Ігрень- 3, п. 2	Балка Скубо- ва, п. 1	Окниця, к. 17, п. 14
1.	Поздовжній діаметр	194	-	-	181	192
8.	Поперечний діаметр	142	148	145	143	139
17.	Висотний діаметр	145	-	-	-	141
20.	Вушна висота	116	-	-	110	115
9.	Найменша ширина лоба	105	113	102	100	94
45.	Діаметр вилиць	142	-	-	-	131
51.	Ширина орбіти	43	-	-	-	37,2
52.	Висота орбіти	34	-	-	-	34,0
54.	Ширина носа	23	-	22	-	23,5
77.	Назномаларний кут	151,9	-	-	-	-
2м.	Зигомаларний кут	-	-	-	-	121,7
8:1	Черепний показник	73,2	-	-	79,0	72,4
52:51	Орбітний показник	79,1	-	-	-	91,4

Таблиця 6.

Порівняння черепів з постмаріупольського поховання у Тернах з крадіологічними серіями епох неоліту та енеоліту за методом Гейнке

Крадіологічна серія	Ступінь розбіжності з черепом Терни (1—5—1)
Могиларські маріупольського типу	1,33
Новоданилівський культурний тип (Луганськ, Маріуполь)	1,15
Середньостогівська культура (Александрія)	1,48
Кемі-сбінська культура	2,27
Трипільська культура (Вихватинці)	2,40

Іншим комплексом ознак характеризується енеолітичний череп чоловіка з Окниці, який репрезентує Дністровську групу випростаних поховань під курганами. На відміну від черепів з Орельсько-Самарського межиріччя і Подніпров'я, він справляє враження більш граціального, «полегшеного», за рахунок менших розмірів та слабкого розвитку рельєфу, тонких кісток скле-

піння (табл. 5). Поєднання таких рис, як виражена доліхокранія, помірний діаметр вилиць (131 мм), дуже високі орбіти і сильне горизонтальне профілювання, дозволяє трактувати його краніологічний комплекс як середземноморський. На відміну від «чистих» середземноморців, він займає ніби проміжне положення між лептоморфними південними європеїдами та гіперморфними протоевропеїдами.

Вивчення антропологічних матеріалів з ранньоенеолітичних доямних підкурганних поховань території Подніпров'я та Північно-Західного Причорномор'я дозволяє встановити, що обряд поховання (випростаний на спині, скорчений на боці чи на спині) прямо не пов'язаний з антропологічним типом похованих. За отриманими даними, цей пласт ранньоенеолітичного населення формувався насамперед на основі різних варіантів гіперморфного протоевропеїдного типу, оскільки саме цей краніологічний комплекс домінує у черепів як з випростаних, так і скорчених (на спині чи на боці) поховань. Разом з тим, у складенні антропологічного типу цього населення помітну роль відігравав і більш граціальний морфологічний компонент, який ототожнюють з пом'якшеним протоевропеїдним або ж мезоморфним середземноморським¹² антропологічним типом.

Деяко більш чітко можна простежити географічну, територіальну приуроченість виявлених антропологічних типів ранньоенеолітичного населення півдня Східної Європи. У східній частині його ареалу (Надпоріжжя, Приазов'я, Орельсько-Самарське межиріччя, Ставрополля) переважали представники протоевропеїдного типу, генетично пов'язані з попереднім неолітичним населенням цих територій. Цей антропологічний комплекс яскраво виражений, наприклад, матеріалами з Василівки, Першоконстантиївки, Тернів, Суворівської.

У західній частині ареалу (Північно-Західне Причорномор'я) помітна тенденція до посилення частки мезоморфного середземноморського компоненту у складі ранньоенеолітичного населення (Багате, Окниця). Однак і тут зустрічаються протоевропеїдні форми (Кошари).

Зазначена деяка мозаїчність краніологічних варіантів у населення епохи раннього енеоліту півдня Східної Європи цілком закономірна. Адже посилення культурно-господарських контактів і міграцій у цей час каталізували метисаційні процеси, змінюючи картину розподілу антропологічних типів серед населення з підкурганним обрядом поховання. Це призводило до інтенсивного розмивання морфологічного бар'єру між масивними протоевропеїдними і граціальними середземноморськими групами населення, який ще існував у попередню, неолітичну добу.

Примітки

¹ *Потехіна Н. Д.* О носителях культуры Средний Стог II по антропологическим данным // *СА.* — 1983. — № 1. — С. 144—154; *Жульєва-Круц С. І.* До палеоантропології кембійської культури // *МАУ.* — К., 1972. — Вип. 6. — С. 33; *Круц С. І.* Населення території України епохи міді-бронзи. — К., 1972. — 190 с.; *Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 11—31; *Потехіна І. Д.* Населення усатівської культури за даними антропології // *Археологія.* — 1990. — № 2. — С. 56—67.

² *Шапошникова О. Г.* Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки // *Археологія УРСР.* — К., 1971; *Телегін Д. Я.* Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // *Археологія.* — 1971. — № 4; *Ковалева И. Ф.* Север Степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке. — Днепропетрожек, 1984. — 115 с.; *Кривола Л. П.* Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1986 рр. // *Паш край — Дніпропетроаськ,* 1971. — С. 18—31; *Дергачев А. А.* Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. — Кишинев, 1986.

³ *Никітцова А. В., Рассмакин Ю. Я.* О позднеенеолитических памятниках Правобережья Днепра // *СА.* — 1985. — № 3. — С. 37—55; *Рассмакин Ю. Я.* Энеолитические погребения бассейна р. Молочной // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987; *Рассмакин Ю. Я.* Энеолитичні поховання Північно-Західного Приазов'я // *Археологія.* — 1990. — № 1.

⁴ *Круц С. І.* Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья. — К., 1984. — С. 106, 117—121.

⁵ *Зіневич Г. П., Круц С. І.* Антропологічна характеристика давнього населення території України. — К., 1968. — С. 13—31.

⁷ Круц С. И. Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья.— К., 1984.— С. 105.

⁸ Нечитайло А. Л. Найдвинше похования з трепанованим черепом на Ставронолы // Археология.— 1972.— № 6.— С. 830—86.

⁹ Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите—бронзовом веке.— Днепрпетровск, 1984.— 115 с.

¹⁰ Потехина И. Д. Об антропологической гетерогенности племен Днепро-Донецкой этнокультурной общности // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С. 133, 134.

¹¹ Старовойтова Р. А. Костные остатки людей из раскопок курганных могильников Берхетарасовской экспедиции 1976 г. // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины.— К., 1984.— С. 32.

¹² Беневоленская Ю. Д. Расовый и микроэволюционный аспекты краниологии древнего населения Северо-Восточной Европы // Балты, славяне, прибалтийские финны.— Рига, 1990.— С. 250, 256.

И. Д. Потехина

К ВОПРОСУ ОБ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОМ СОСТАВЕ ЭНЕОЛИТИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПОДКУРГАННЫХ ПОГРЕБЕНИЙ)

В предлагаемой статье представлены новые краниологические материалы из раннеэнеолитических подкурганных доянных погребений юга Восточной Европы, вопросы культурной интерпретации которых еще не разработаны археологами. Рассматриваются три условные группы погребений: со скорченным на боку, скорченным на спине и вытянутым обрядом с территории Поднепровья, Орельско-Самарского междуречья, Северо-Западного Причерноморья, Северного Кавказа. Дается антропологическая характеристика людей нижнемихайловского типа и постмариупольской культуры.

Анализ новых краниологических материалов демонстрирует неоднородность антропологического состава раннеэнеолитического населения с подкурганным обрядом. Это население сформировалось на основе различных вариантов гиперморфного протоевропеоидного типа, который доминирует как в вытянутых, так и в скорченных погребениях и при участии более грацильного, средиземноморского морфологического компонента. При этом не выявлено жесткой связи между обрядом погребения и антропологическим типом.

Более четко прослеживается территориальная приуроченность выявленных антропологических типов. В восточной части ареала преобладает протоевропеоидный тип, в западной — заметна тенденция к усилению доли средиземноморского типа.

I. D. Potekina

CONCERNING THE ANTHROPOLOGICAL COMPOSITION OF THE ENEOLITHIC POPULATION OF UKRAINE (FROM FINDINGS OF SUBMOUND BURIALS)

The paper presents new craniological findings from early Eneolithic submound prepit burials of the South of Eastern Europe which cultural interpretation still waits for development. Three tentative groups of burials from the territories of the Dnieper banks, Orel-Samara interfluvium, North-Western Black Sea coast, North Caucasus are discussed: writhed position on the side, writhed position on the back and stretched position. Anthropological characteristics are given for peoples of low-Mikhailovka type and post-Mariupol culture.

An analysis of new craniological findings shows inhomogeneity of the anthropological composition of the early Eneolithic population with a submound ceremony. That population was formed on the basis of different variants of hypermorphic proto-European type which dominates both in stretched and in writhed burials with participation of a more gracile, Mediterranean morphological component. No tight correlation has been found between the burial rite and an anthropological type.

The territorial attribution of the anthropological types in question is traced more vividly. The proto-European type is more confined to the eastern part of the area, whereas the Mediterranean type is more frequent in the western part.

Одержано 10.09.84.